

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 340.12

Віталій Ковальчук

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»,
д-р юрид. наук, проф.
зав. кафедри конституційного та міжнародного права

Ярина Богів

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»
канд. екон. наук,
асист. кафедри конституційного та міжнародного права

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ДОКТРИНА НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

©Ковальчук В., Богів Я., 2018

Розглянуто окремі аспекти конституційно-правової доктрини народного суверенітету, зокрема становлення та розвитку такої доктрини та її сучасної інтерпретації. Проаналізовано погляди ідеї низки мислителів, які мали визначальне значення для становлення концепції народного суверенітету, зокрема Ж.-Ж. Руссо, Б. Констана, А. Есмена, Л. Дюгі, М.Оріу.

Досліджено сучасні тенденції розвитку доктрини народного суверенітету та визначено її ключові характеристики. По-перше, сучасна концепція народного суверенітету – це цілісна система ліберально-демократичних цінностей, яка, на відміну від первинної редакції, гармонійно поєднує колективні та особисті права, «спільну волю» та «автономну свободу»; по-друге, її основоположні ідеї підкріплені юридичним механізмом їхньої реалізації, який не звужується лише до виборів та референдуму; по-третє, вона не обмежує представництво як одну з форм народного суверенітету виборними органами, але й включає до них ті, які через свою незалежність, безсторонність, професійність можуть ефективно представляти інтереси громадян, зокрема органи конституційної юрисдикції; по-четверте, актуальна сьогодні концепція народного суверенітету розглядає кожну окрему людину як активного учасника процесу демократичної легітимації, який бере безпосередню участь у прийнятті важливих суспільних рішень спільно з органами публічної влади.

Ключові слова: доктрина народного суверенітету; партисипативна демократія; демократична легітимація; форми народного суверенітету.

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВАЯ ДОКТРИНА НАРОДНОГО СУВЕРЕНИТЕТА: ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И СОВРЕМЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Статья посвящена рассмотрению отдельных аспектов конституционно правовой доктрины народного суверенитета, в частности становления и развития такой доктрины и ее современной интерпретации. Во время изложения материала авторами проанализированы взгляды идеи ряда мыслителей, которые имели определяющее значение для становления концепции народного суверенитета, в частности Же.-Ж. Руссо, Бы. Констана, А. Есмена, Л. Дюги, М. Ориу.

В исследовании анализируются современные тенденции изучается современные тенденции развития доктрины народного суверенитета и определяются ее ключевые характеристики. Во-первых, современная концепция народного суверенитета – это целостная система либерально-демократических ценностей, которая на отличающуюся от первичной редакции, гармонично совмещает коллективные и личные права, «общую волю» и «автономную свободу»; во-вторых, ее основополагающие идеи подкреплены юридическим механизмом их реализации, который не сужается лишь к выборам и референдуму; в-третьих, она не ограничивает представительство как одна из форм народного суверенитета выборными органами, но и включает в них те, которые через свою независимость, беспристрастность, профессиональность могут эффективно представлять интересы граждан, в частности органы конституционной юрисдикции; в-четвертых, актуальная на сегодня концепция народного суверенитета рассматривает каждого отдельного человека как активного участника процесса демократической легитимации, который принимает непосредственное участие в принятии важных общественных решений совместно с органами публичной власти.

Ключевые слова: доктрина народного суверенитета; партисипативна демократия; демократическая легитимация; формы народного суверенитета.

Vitaliy Kovalchuk

Institute of Jurisprudence and Psychology,
Lviv Polytechnic National University,
Department of Constitutional and International Law,
Sc. D., Prof.

Yaryna Bohiv

Institute of Jurisprudence and Psychology,
Lviv Polytechnic National University,
Department of Constitutional and International Law,
Ph. D.

CONSTITUTIONAL AND LEGAL DOCTRINE OF NATIONAL SOVEREIGNTY: THE HISTORY OF FORMATION AND MODERN INTERPRETATION

The article is dedicated to the consideration of certain aspects of constitutional and legal doctrine of national sovereignty, in particular the formation and development of such a doctrine and its contemporary interpretation. The authors analyzed the views and ideas of a

number of thinkers who were of great importance in the formation of popular sovereignty concept such as J.-J. Rousseau, B. Constant, A. Esmein, L. Duguit, Maurice Hauriou.

Modern tendencies in the development of national sovereignty doctrine are reviewed and their key characteristics are determined in this research. First of all, modern concept of national sovereignty is an integral system of liberal and democratic values that unlike the origin edition combines harmoniously collective and personal rights, «common will» and «autonomous freedom». Secondly, its fundamental ideas are confirmed by legal mechanism of their implementation that is not limited to elections or referendum. Thirdly, the agency is not restricted by elected authorities as one of the forms of popular sovereignty but also includes those that because of their independence, impartiality, professionalism can represent effectively the interests of citizens, in particular bodies of constitutional jurisdiction. Fourthly, the contemporary concept of national sovereignty considers each individual as an active participant in the process of democratic legitimation that participates directly in making important social decisions along with public authorities.

Key words: the doctrine of national sovereignty; participatory democracy; democratic legitimation; the forms of national sovereignty.

Постановка проблеми. Одним з основоположних принципів сучасного конституціоналізму, який закріплений практично у всіх конституціях демократичних, а інколи і недемократичних державах, є принцип народного суверенітету. Народний суверенітет – це також конституційно-правова доктрина, яка сформувалася на основі ідей, поглядів, концепцій вчених багатьох епох. Протягом ХХ століття цей термін міцно укорінився в таких юридичних науках як: теорія держави та права, конституційне право, філософія права. Поряд з цим говорити про загальну визначеність його природи та змісту не доводиться. Непоодинокую є думка про те, що народний суверенітет це лише філософська ідея, яка жодним чином не стосується юридичної науки, а отже і практичного застосування. Така постановка питання зумовлює необхідність ще раз повернутися до питання природи та змісту цього поняття, проаналізувати еволюцію становлення народного суверенітету від філософської ідеї до конституційного принципу, дослідити особливості його практичної реалізації в сучасних демократичних державах.

Попри критику окремих вчених, які розглядають народний суверенітет як «витвір філософської міфологеми» [1], є всі підстави вважати його сформованою впродовж трьох століть конституційно-правовою доктриною з усіма притаманними цьому поняттю ознаками. Поняття «доктрина» походить від латинського іменника *doctrina*, що перекладається як вчення, відповідними дієсловом є *docere* – вчити. У словниках та енциклопедіях трапляються різні визначення цього поняття: «політичне, філософське, військове та інші вчення, теорія, система, погляди» [2, с. 170–171]; «наукова або філософська теорія, провідний теоретичний або політичний принцип» [3, с. 314]. У німецькій юридичній енциклопедії запропоновано таке визначення доктрини: це державне, програмно-політичне, або юридичне переконання [4, с. 57]. Як слушно зазначають М. Мочульська та В. Семків, автори монографії «Правова доктрина в континентальній правовій системі», правова доктрина є одним з видів перелічених доктрин [4, с. 57].

Аналіз дослідження проблеми. Питання правової доктрини народного суверенітету відображено у працях сучасних західноєвропейських дослідників Ю. Габермаса, Ж. Мере, Б. Барбера, П. Розанвалона, Б. Манена, О. Хьоффе, Дж. Дьюї. Воно також стало предметом дослідження українських вчених І. Куян, О. Щербанюк, М. Палієнко, О. Скрипнюка, В. Шаповала, В. Севрюкова, В. Ричицького, С. Шевчука. Однак необхідність подальшого удосконалення та розвитку концепції народного суверенітету залишається актуальною, зокрема потребує комплексного аналізу питання становлення та розвитку конституційної доктрини народного суверенітету та її сучасної інтерпретації.

Метою статті є аналіз окремих аспектів конституційно-правової доктрини народного суверенітету, зокрема становлення та розвитку такої доктрини та її сучасної інтерпретації.

Виклад основного матеріалу. Поняття «народний суверенітет» з'явилося під час революційної боротьби проти феодального абсолютизму в XVII–XVIII століттях і протиставлялася претензіям монарха на абсолютну владу. Ідея народного суверенітету розвивалася на протигагу теорії державного суверенітету, яку розробив Жан Боден та Томас Гоббс. Концептуальні основи народного суверенітету детально виклав французький мислитель епохи Відродження Жан-Жак Руссо в його праці «Про суспільний договір, чи Принципи політичного права» (1762 р.). У ній сформульовано ідеальну модель держави, яка могла б забезпечити природні права індивідів, їхню свободу та рівність. Реалізувати таку модель на думку мислителя, можливо, якщо підпорядкувати все управління суспільством «суверенній колективній волі» або народному суверенітету. Об'єднуючись у державу, люди укладають суспільний договір, у якому кожен з її учасників, відмовившись від особистої свободи на користь спільного блага, отримує однакову для всіх міру свободи та влади. У цьому полягає гармонійна єдність особи, суспільства та держави. На глибоке переконання Ж.-Ж. Руссо, «спільна воля» завжди справедлива до кожного громадянина (підданого) держави [5, с. 168].

Теза про те, що народна воля є справедливою, священною та непогрішною стала ключовою у вченні французького філософа. Він подає її як аксіому, що не потребує аргументації, однак вона є контрверсійною і тому породила, як у послідовників, так і критиків Ж.-Ж. Руссо низку запитань, які певною мірою стосувалися двох основних проблем. По-перше, запропонована філософом ідеальна модель держави породжувала значну суперечність між народним суверенітетом та особистою свободою і містила загрозу запровадження тиранії більшості. По-друге, концепції народного суверенітету зведено до абстрактної ідеї, у ній був відсутній юридичний механізм її забезпечення. Ідеї народного законотворення для цього було явно недостатньо.

Що стосується першої проблеми вчення французького мислителя, то її детально аналізували і критикували представники різних філософсько-правових течій, включаючи французьких ліберальних демократів А. де Токвіля, Ф. Гізо, Б. Констана, які розглядали ідею народного суверенітету виключно через призму основоположних прав та свобод людини: «Згоди більшості абсолютно недостатньо, щоб у будь-якому випадку легітимізувати її дії: існують і такі дії, які ніщо не може санкціонувати; якщо такі дії здійснюються якоюсь владою, то зовсім неважливо, з якого джерела ця влада витікає... якщо вся нація в цілому пригнічує одного громадянина, вона не буде легітимною» [6, с. 29].

Юридичну основу вчення про народний суверенітет виробили французькі конституціоналісти в другій половині XIX – на початку XX століття А. Есменом, Л. Дюгі та М. Оріу. Їхня доктрина народного (національного) суверенітету стосувалися конкретних форм організації та функціонування публічної влади і мала більш прикладне значення.

Основні положення цієї доктрини можна сформулювати так. По-перше, народ (нація) є окремим суб'єктом правовідносин, який володіє первинним суверенітетом щодо інших видів суверенітету, включаючи державний. По-друге, народний (національний) суверенітет є одним з видів суверенітету конституційної держави, який реалізується через органи публічної влади. По-третє, найдієвішою формою реалізації суверенітету народу є загальні вибори, на основі яких формуються представницькі органи влади, які хоча і підконтрольні громадянами, залишаються автономними під час прийняття загальнонаціональних рішень. По-четверте, безпосереднє народовладдя є ефективним доповненням представницького правління, лише у формі консультативного референдуму, який застосовують парламент з метою вирішення спірних питань. По-п'яте, народний суверенітет містить право народу чинити опір несправедливим законам чи діям державної влади та оскаржувати спірні акти держави в судовому порядку. По-шосте, державна влада не може легітимізувати себе своїм походженням, а лише тими діями, які вона вчинила відповідно до норми права. Основною метою держави, як і створеного нею об'єктивного права – найповніше відображати інтереси нації та організувати політичну владу так, щоб мінімізувати загрозу того, що представники держави діятимуть та прийматимуть закони, які суперечать принципу верховенства прав та конституції.

З появою вчення Ж.-Ж. Руссо подальший розвиток доктрини народного суверенітету відбувся навколо проблеми зіставлення безпосередньої та представницької демократії. Симпатії самого Ж.-Ж. Руссо були на боці прямої демократії без будь-яких елементів представницького правління. На його переконання, волю народу можна реалізувати лише безпосередньо через народні збори, які

мають скликатися «систематично і відповідно до закону». Суверенітет або «законодавче верховенство народу» не може бути переданий жодному органу влади в державі, оскільки це може призвести до підміни спільної волі, яка формується за участі всього народу, волею окремих представників народу. А це суперечить самій природі народного суверенітету, який є невідчужуваним правом народу. Тому, якщо закон не був безпосередньо ратифікований народом, він взагалі не є законом. Ж.-Ж. Руссо іронізував з приводу Британської Конституції, яка на переконання Ш. Л. Монтеск'є була уособленням свободи: «Англійський народ вважає, що володіє свободою, – зазначає Ж.-Ж. Руссо, – однак, він сильно помиляється, його свобода проявляється лише під час виборів депутатів парламенту. Як тільки вони завершуються він стає рабом» [5, с. 240–241].

Опонували концепції безпосередньої демократії представники юридичної доктрини народного суверенітету. А. Есмен, Л. Дюгі та М. Оріу, які підтримали ідею представницької демократії, яку до них сформулювали Ш. Л. Монтеск'є та Е.-Ж. Сієс. Так Адемар Есмен у своїй роботі «Загальні підстави конституційного права» (1895 р.) вказав на неможливість практичного втілення ідеї народної законотворчості, як через причину низького рівня освіченості народу, так і через організаційні проблеми, які пов'язані з необхідністю проведення «тисячі зібрань для виявлення єдиної народної волі». Крім цього, народна законотворчість може бути небезпечною для суспільства та держави, оскільки, з одного боку, породжує законодавчий застої, з іншого – стає причиною прийняття популістських рішень.

Волю народу формують лише депутати загальнонаціонального представницького органу, яких обирають громадяни в демократичний спосіб на засадах загального, рівного виборчого права. Народ, вважає А. Есмен, має достатньо розуму та життєвого досвіду, щоб обрати найбільш гідних своїх представників. Розвиваючи думку Е.-Ж. Сієса щодо депутатів парламенту, він наголошує, що вони представляють волю всього народу, а не окремих виборчих округів чи муніципалітетів [7, с. 153]. Отож, А. Есмен відстоював ідею представницького мандату.

Продовжуючи тему представництва мандату, Леон Дюгі, засновник теорії солідаризму, автор твору «Конституційне право. Загальна теорія держави» (1908 р.) наголошує, що прояви політичної волі, які виходять від представницьких органів, мають ту саму силу і породжують ті самі наслідки, як безпосередньо від нації. Однак, зауважує вчений, не депутат парламенту, а парламент загалом представляє інтереси нації. Представницький мандат не може бути розподілений між членами парламенту. Лише парламент є суб'єктом права, який отримує мандат на реалізацію суверенної волі народу. Для того, щоб парламент повніше відображав інтереси нації, він повинен бути представлений двома палатами – палатою представників та сенатом. Палата представників має обиратися за пропорційною системою, яка, на переконання Л. Дюгі, найповніше відповідає принципу народного суверенітету, і бути представленою якнайбільшою кількістю партій. Сенат повинен стати представництвом синдикатів та професійних громадських об'єднань [8, с. 474].

Радикальнішим у питанні співвідношенні виборчого мандата та представництва був відомий французький вчений юрист, засновник теорії інституціоналізму Моріс Оріу. В своєму творі «Основи публічного права» (1910 р.) він прихильно ставиться до ідеї представницького правління, однак вважає, що представницький орган є автономним у своїй діяльності і незалежний від волі та настроїв більшості виборців, оскільки це містить загрозу правопорядку та стабільності конституційного ладу. В зв'язку з цим, він критикує концепцію представницького мандату і пропонує натомість концепцію представницького органу. Вибори є лише формою призначення, процедурою на основі якої обирається представницький орган, а не формою передачі обранцеві вже наявної суспільної волі. Для того, щоб мати можливість приймати ефективні рішення, представницький орган повинен бути незалежним від виборців. Тим самим вчений розмежовує вибори та представництво, вказуючи на те, що не лише виборні органи можуть здійснювати представницьку функцію, але й ті, які в силу свого призначення покликані захищати інтереси нації. Це можуть бути органи виконавчої влади, а також суди. Парламент як представницький орган повинен захищати інтереси як окремих громадян, так і професійних громадських об'єднань, які однаково є виразниками національної волі. Цьому має сприяти організація виборчого процесу, який здійснюється на основі пропорційного та професійного представництва [9, с. 589].

Дискусія щодо питання народного суверенітету вийшла далеко за межі Франції, яку можна вважати батьківщиною цієї доктрини. Переважно прихильники цієї концепції брали за основу саму ідею вчення Ж.-Ж. Руссо про народний суверенітет і наповнювали її своїм змістом. Як правило це були концепції, в яких співіснували як представницька, так і безпосередня демократія.

Ідея народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо практично втілювалась у тих країнах, у яких відбувалися кардинальні суспільно-політичні зміни, що супроводжувалися прийняттям демократичних конституцій та запровадження принципу децентралізації публічної влади. Насамперед це стосується Франції, США та Швейцарії, які проголосили себе республіками. Безумовним взірцем для наслідування нових політичних інститутів створених на народному суверенітеті стала Франція. Практично у всіх конституційних актах, які були прийняті в результаті Великої французької революції: Декларації прав людини та громадянина 26 серпня 1789 р., Конституції 3 вересня 1791 р., Конституції 24 червня 1793 р., Конституція 13 грудня 1799 р., було відтворено основну ідею «Суспільного договору» про те, що єдиним «джерелом влади в державі є народ».

У більшості чинних сьогодні конституцій визначено одночасно дві форми реалізації народного суверенітету – представницька та безпосередня, що відповідає сучасному змісту цієї доктрини, яка розглядає їх як взаємодоповнюючі. Представницька демократія залишається пріоритетною. Так відповідно до статті 3 Конституції Франції (1958 р.): «Національний суверенітет належить народу, який реалізує його через своїх представників та шляхом референдуму». Подібною за змістом є: стаття 4 Конституції Польщі (1987 р.), стаття 4 Конституції Литви (1992 р.), стаття 56 Конституції Естонії (1992 р.), стаття 3 Конституції Словенії (1991 р.), стаття 1 Конституції Хорватії (1990 р.). Навіть у Швейцарії, в країні де найчастіше застосовується референдум, безпосередня демократія гармонійно поєднується з представницькою. У цій країні безпосередня правотворчість жодною мірою не протиставляється представницькій правотворчості, оскільки з 1874 року на референдуми ніколи не виносяться законопроекти, а лише прийняті парламентом закони.

У більшості конституцій суб'єктом здійснення функцій народного представництва визначає парламент: стаття 1 Конституції Угорщини (2011 р.), стаття 79 Конституції Білорусі (1994 р.) стаття 66 Конституції Іспанії (1978 р.), стаття 2 Конституції Фінляндії (1919 р.). У тексті конституцій часто акцентується увага на тому, що парламент та його члени представляють інтереси всього народу, а не якусь окрему його частину. Саме таке формулювання в ст. 50 Конституції Королівства Нідерландів – «Генеральні штати представляють весь народ Нідерландів», у статті 150 Конституції Португальської Республіки – «Асамблея Республіки є зборами, що представляють всіх громадян Португалії», у статті 42 Конституції Бельгії – «Члени обох палат (мова йде про Палату представників і Сенат – В. К., Я. Б.) представляють націю, а не тільки тих, хто їх обрав», у статті 80 Конституції Туреччини (1982 р.) – «Члени Великих Національних Зборів Туреччини представляють не лише інтереси їх власних виборчих округів чи складові частини, а націю загалом». Представницька демократія як основна форма вираження загальнонародної волі стала частиною конституційно-правової традиції таких держав, як Англії, де панівною є концепція суверенітету парламенту, та США, де на федеральному рівні її розглядають як певну альтернативу безпосередній демократії, перевага якої дає можливість приймати виважені та «мудрі» закони.

Водночас у сучасній теорії конституційного права поняття «народне представництво» має досить широке трактування. Прикметним є те, що кількість суб'єктів, на яких покладається функція представництва інтересів народу сьогодні суттєво зросла. Традиційно «народне представництво» розглядають як систему представницьких, виборних, колегіальних чи одноособових органів публічної влади (державних та органів місцевого самоврядування), що наділені відповідною компетенцією та провадять діяльність, спрямовану на реалізацію функції представництва інтересів народу або його певної частини. Відповідно до такого тлумачення представництво безпосередньо пов'язане з виборчим мандатом. Однак у науці конституційного права в останній три десятиліття набуває все більшої підтримки інша думка, згідно з якою представницьку функцію виконують не лише виборні органи, але й ті, які в силу свого призначення і статусу зобов'язані захищати інтереси народу, до яких передовсім зараховують органи судової влади, зокрема суди конституційної юрисдикції.

Прихильники такого концептуального підходу акцентують увагу на тому, що представницькі органи повинні залишатися незалежними від своїх виборців, для того щоб мати можливість ефективно захищати їх права. По суті відстоюється ідея відокремлення представництва від виборів, яку свого часу обґрунтував М. Оріу і яка ще в радикальніших формах набула свого практичного втілення в конституційно-правовій практиці Англії XVIII–XIX століття.

Так, на протипагу концепції представницької демократії сформовано концепцію конституційної демократії, яка більше акцентує увагу на незалежності, безсторонності та професійності представницького органу, а не на способі його формування. В її основу покладений конституційно-правовий, а не демократичний, електоральний вимір, відповідно до якого представницький орган є інструментом конституційного контролю за дотриманням прав і свобод людей, який забезпечує регламентацію повноважень державної влади в інтересах народу. Становлення концепції конституційної демократії припало на 70–80-ті рр. XX століття, що супроводжувалося зростанням довіри серед громадян держав стабільної демократії до органів конституційної юрисдикції, і навпаки, кризою парламентаризму.

З позицій сучасного конституціоналізму будь-який державний орган, зокрема й парламент, має бути обмежений конституцією, оскільки необмежена влада часто призводить до зловживань. За системи парламентської демократії судові органи, що наділені конституційною юрисдикцією, не можуть обмежити волю обраних представників народу (парламентську більшість), вдаючись до конституційного контролю прийнятих парламентом законів. Єдиний допустимий контроль – належне застосування виборчого права, або законності переобрання більшості на наступних виборах. Однак, законодавчий орган не може претендувати на єдиний державний орган, що реалізує та втілює на практиці принцип народного суверенітету [10, с. 192]. Перш за все через те, що він не є повністю незалежним та безстороннім, а інколи й професійним у своїй діяльності. Парламент складається з депутатів, що репрезентують інтереси політичних партій, які дуже часто є політичними проектами різних олігархічних груп. Навіть, якщо припустити, що він є реальним представником волі народу, то все одно це є воля більшості, а не всього народу. Натомість конституційна демократія не може бути ототожнена з владою парламентської більшості, оскільки остання може вдатися до свавілля та несправедливості як, наприклад, король за абсолютистського монархічного режимі. А тому представницький орган має бути обмежений конституцією як установчим актом народу, щоб запобігти «законодавчому абсолютизму диктатора, якого обирають» [11, с. 71–72].

Не випадково, що в багатьох конституціях країн світу з'явилася норма, відповідно до якої реалізація принципу народного суверенітету покладається не лише на виборні органи державної влади, але й на судові органи. Саме таке формулювання у Конституції ФРН (1949 р.): «Вся державна влада походить від народу. Вона реалізується народом шляхом виборів і голосувань, а також через спеціальні органи законодавства, виконавчої влади та правосуддя» (ст. 20) та у Конституції Чехії (1992 р.): «Народ є джерелом влади, він здійснює цю владу через законодавчі, виконавчі та судові органи» (ст. 2). Роль суду як представника волі народу значно зросла і це знайшло своє відображення в текстах конституцій. Практично у всіх конституціях демократичних країн суди (конституційної чи загальної юрисдикції) наділені повноваженням здійснювати перевірку на конституційність, як проектів законів, які виносяться на розгляд парламенту (попередній контроль), так і вже чинних законів (наступний контроль).

Конституційні суди виконують роль посередника між народом та владою, який, з одного боку, захищає право народу на його волевиявлення, що реалізується, перш за все, через вибори та референдум, а з іншого – здійснює конституційний контроль за актами та діями органів державної влади. Саме так визначив роль судів, на які покладено функцію конституційного контролю О. Гамільтон, коли вказував на обов'язковість рішень таких судів для інших гілок влади. Вони, на його думку, наділені такою владою тому, що тлумачать норми вищого рівня як посередники між народом та законодавством [12, с. 568].

Таким чином органи конституційної юрисдикції відповідно до концепції конституційної демократії поряд з іншими представницькими органами є легітимними представниками волі народу і це перш за все обумовлено їхнім незалежним, безстороннім та професійним статусом. Водночас легітимність як

змінна властивість органів публічної влади потребує свого постійного підтвердження і це вимагає від судової влади якнайдовше залишатися авторитетною та ефективною в своїй діяльності.

На розвиток сучасної доктрини народного суверенітету вагомий вплив мала також концепція партисипативної (учасницької) демократії. Судовий контроль не може повністю відображати волю народу, а лише створює для її реалізації конституційні гарантії, зазначають її автори. Конституційні суди виступають лише охоронцем конституції, але сама конституція є установчим актом народу. Волю народу можна сформулювати лише за безпосередньої участі народу в процесі демократичної легітимації. Саме на це спрямована концепція партисипативної демократії, основні положення якої викладено в працях Джона Дьюї «Демократія і освіта» (1916 р.), «Громада і її проблеми» (1927 р.). Заклик до встановлення демократії з активною участю громадян був одним з центральних гасел у протестних виступах американських студентів у 60-ті рр. XX століття. Формулу *participatory democracy* вперше було вжито в 1962 році в установчому маніфесті «Студенти за демократичне суспільство». Том Хейден, один з основних його авторів, протиставляв демократію участі «неактивній демократії», яка, на його думку, характеризувала тогочасну американську політичну систему.

Партисипативною (учасницькою) називають демократію, в якій поряд з прямими виборами влади, громадяни мають права та можливості прямої участі в прийнятті політичних рішень, у політичному процесі, а також контролі над реалізацією прийнятих рішень. Така демократія виходить далеко за межі електоральних відносин, на яких базується представницька демократія. Для запровадження принципу безпосередньої участі громадян в управлінні державою необхідною умовою має стати розвинуте громадянське суспільство, засноване на довірі, де сильні неурядові громадські організації є необхідною умовою появи та вираження чіткої та свідомої громадянської позиції.

Концепція партисипативної демократії, так само як і конституційної демократії, набула своєї популярності в умовах кризи парламентаризму, і сформувалася у цілісне світоглядне вчення як через критику представницького правління, так і його суттєве збагачення через запровадження нових форм участі народу під час здійснення публічної влади. Розмірковуючи про сенс партисипативної демократії як демократії участі Бенджамен Р. Барбер слушно зауважив, що це «побудова своєрідної пірамідальної системи, що поєднує пов'язані між собою механізми представницької та безпосередньої демократії, які не мають антагоністичного характеру і застосовуються постійно, не обмежуючи пряму дію прямого народовладдя лише виборчою процедурою» [13, с. 257]. Водночас Ален де Бенуа зазначає: «В суспільстві, яке стає все більш «розмитим» переваги партисипативної демократії полягають в тому, що вона дійсно здатна виправити чи викоренити проблеми представництва, забезпечити кращу конформність закону та спільної волі, створити легітимність, без якої інституційна легальність лише ілюзія» [14].

Основні положення теорії партисипативної демократії, які її якісно вирізняють від усіх інших концепцій народного суверенітету можна сформулювати так.

По-перше, вона схильна розглядати окремих індивідів як раціональних учасників політичного процесу. Тобто приймаючи те чи інше рішення кожен громадянин чітко усвідомлює реальні причини, що спонукають його вирішити саме так, а не інакше, а також ті наслідки, які матиме прийняття, та можлива реалізація цього рішення уразі, якщо таке саме рішення буде прийняте більшістю громадян. Водночас легітимність прийнятого рішення не зводиться до простої більшості голосів, поданих за нього, вона є результатом того, що в його прийнятті беруть участь усі громадяни, враховуючи і тих, які в процесі обговорення висловили окрему думку, яка не збігається з волею більшості, але яка в майбутньому може стати домінантною. Легітимність результату виникає не із підсумування попередньо вже сформованої волі всіх, а із процесу формування волі кожного. Принцип попередньої участі громадян в обговоренні рішення є одночасно індивідуалістичним і демократичним. «Участь, – писав Рене Капітан, – це індивідуальний акт громадянина, який діє як член суспільства» [14].

Легітимне рішення становить результат загального обговорення, а не вираження вже сформованої всезагальної волі, який виробляють на основі раціонального дискурсу. Як зазначає німецький філософ права Юрген Габермас, дискурс – це спосіб діалогічно аргументованого обговорення спірних питань з метою досягнення універсального (значущого для всіх, хто здатний до розумної

аргументації) консенсусу. Він є ефективним засобом подолання напруження між народним суверенітетом та правами людини. Лише під час дискусії та обговорення спірних питань можна знайти спільне рішення, яке влаштовувало б усіх учасників дискурсу, що зацікавлені в його проходженні. Внутрішній зв'язок між правами людини та народним суверенітетом полягає в інституалізації правами людини комунікативних умов формування розумної політичної волі [15, с. 55]. Права людини покликані гарантувати кожному рівні шанси в досягненні особистих життєвих намірів та забезпечувати надійний правовий захист. Без можливості реалізації основоположних прав та свобод людини, зокрема, права на життя, гідність, свободу слова, стає ілюзорною можливість публічного самовизначення [16, с. 242].

Такий концептуальний підхід суттєво різниться від концепції народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо, який розглядав уявну «спільну волю» сформовану в результаті суспільного договору, аргіогі легітимною щодо кожного окремого індивіда. Учасницька демократія натомість виходить з того, що легітимність політичного рішення є результатом безпосередньої участі кожного індивіда в його підготовці та ухваленні. Це також те, що відрізняє, відповідно до термінології Б. Барбера, «сильну демократію» учасницького типу від представницької демократії. оскільки «це радше самоврядування громадян, ніж представницьке врядування в ім'я громадян» [13, с. 258].

По-друге, ця концепція розглядає не лише вибори та референдум конституційними формами безпосереднього народовладдя, але й інші, враховуючи й не інституціональні форми. Право громадян не обмежується лише голосуванням, воно охоплює всі способи, які дають змогу людині висловити згоду, незадоволення чи відмову. Дуже часто вибори та референдум стають легальним, але не легітимним інструментом формування та реалізації публічної влади. Їх проведення, яке організовує сама вада, не забезпечує громадян адекватною інформацією, можливістю організувати повноцінні дискусії, захисту від підкупу виборців та маніпуляцій свідомістю засобами масової інформації. В останні роки в країнах західної демократії простежується тенденція до розширення репертуару колективної політичної діяльності за рахунок таких форм народного волевиявлення як: народна законодавча ініціатива, народні опитування, народне вето, петиції, відкликання виборцями народних представників, громадянський опір нелегітимній державній владі. Більшість з них закріплені в текстах конституцій, насамперед це стосується права на народну ініціативу та народне вето.

Форми участі громадян у прийнятті колективних рішень часто є не інституціональними, що надає їм додаткової мобільності. Випадки неінституціональної участі мають три основні особливості: по-перше, така колективна діяльність відбувається епізодично залежно від запропонованих конкретним контекстом сприятливих умов; по-друге, вона залежить від конкретної проблеми, яка мобілізує громадян до її вирішення; по-третє, беручи участь у таких колективних діях громадяни безпосередньо пред'являють свої вимоги владі [17, с. 314–315]. Вони стають ефективними в ситуації вирішення складних і особливо спірних справ або здійснення місцевого самоврядування. До форм партисипативної місцевої демократії належать: місцеві референдуми, загальні збори громадян за місцем їхнього проживання, місцеві ініціативи, громадські слухання, електронні звернення, партисипативні бюджетування, громадські експертизи.

По-третє, головним позитивом реалізації моделі партисипативної демократії вважається високий рівень легітимності тих рішень, що приймаються за умови її запровадження. Тобто широка політична участь є підставою легітимності як окремих рішень, так і державних інститутів загалом, що, своєю чергою, має такі позитивні наслідки: а) підвищується рівень стабільності системи державної влади; б) формується ефективний механізм контролю за діями державних чиновників та окремих органів державної влади; в) зменшується ефект бюрократизації в діяльності органів державної влади; г) підвищується ефективність державного управління за рахунок визначального узгодження прагнень та інтересів громадян із діями всіх органів державної влади [18, с. 145–146].

У сучасному розумінні демократична участь – це форма взаємодії громадянського суспільства та влади, яка забезпечує легітимність публічної влади. Демократична участь як форма урядування передбачає залучення громадян до управління державними справами через прийняття спільних владних рішень. Така взаємодія, як зазначає П'єр Розанвалон, побудована на «легітимності набли-

женості» влади до людини, її доступність, відкритість та чутливість до інших [19, с. 241]. Вона забезпечує прозорість та певну безпосередність у стосунках, відсутність формалізму. Влада сама створює нові механізми участі громадян як експертів, консультантів, контролерів. Це, своєю чергою, породжує співвідповідальність за прийняті рішення.

Висновки. Таким чином конституційно-правова доктрина народного суверенітету, яка сформувалася впродовж трьох століть і є невід'ємною складовою сучасного конституціоналізму, зазначала суттєвої еволюції, яка була зумовлена вимогами суспільно-політичного життя. З абстрактної контрверсійної теорії вона перетворилася на дієздатну правову доктрину, яку сьогодні вирізняють такі ознаки: по-перше, це цілісна система ліберально демократичних цінностей, яка, на відміну від первинної редакції, гармонійно поєднує колективні та особисті права, «спільну волю» та «автономну свободу»; по-друге, її основоположні ідеї підкріплені юридичним механізмом їхньої реалізації, який не звужується лише до виборів та референдуму; по-третє, вона не обмежує представництво як одну з форм народного суверенітету виборними органами, але й зараховує до них ті, які через свою незалежність, безсторонність, професійність можуть ефективно представляти інтереси громадян, зокрема органи конституційної юрисдикції; по-четверте, розглядає кожну окрему людину як активного учасника процесу демократичної легітимації, який бере безпосередню участь в прийнятті важливих суспільних рішень спільно з органами публічної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Севрюков Д. Міфічна природа народного суверенітету. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. 2016. № 3. URL: <http://social-science.com.ua/article/1379>.
2. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. К.: Наук. думка, 1983. Т. 4: НП / уклад.: Р. В. Болдирев та ін.; ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Склярєнко. 2003. 656 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Мочульська М.Є., Семків В.О. *Правова доктрина в континентальній правовій системі: монографія*. Львів: Світ, 2015. 432 с.
5. Руссо Ж.-Ж. *Об общественном договоре, или Принципы политического права. Политические сочинения : трактаты / пер. с фр. К. : Дух і Літера, 2000. С. 153–284.*
6. Констан Б. *Принципы политики. Классический французский либерализм : сб. М. : Российская политическая энциклопедия, 2000. С. 23–262.*
7. Эсмен А. *Общие основания конституционного права / пер. с фр. ; под ред. В. Дерюжинского. СПб. : Издание О. Н. Поповой, 1897. 357 с.*
8. Дюги Л. *Конституционное право. Общая теория государства / Л. Дюги / пер. А. Яценко, В. Краснокутского, Б. Сиромятникова ; пре-дисл. П. Новгородцева. М. : Типогр. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. 671 с.*
9. Ориу М. *Основы публичного права / пер. с фр.; под ред. Е. Пашуканиса, Н. Челябинова. М.: Издательство коммунистической академии, 1929. 760 с.*
10. Шевчук С. *Основы конституційної юриспруденції*. Харків: Консум, 2002. 296 с.
11. Харт Х. Л. *Концепція права / пер з англ. Н. Комарова. К. : Сфера, 1998. 236 с.*
12. *Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Медисона и Дж. Джея / пер. с англ.; под общ. ред., с предисл. Н. Н. Яковлева, коммент. О. Л. Степановой. М. : Издат. группа «Прогресс» «Литера», 1994. 568 с.*
13. Барбер Б. *Сильна демократія : політика учасницького типу. Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко. К.: Смолоскип, 2005. С. 254–262.*
14. Ален де Бенуа *Репрезентативна і партисипативна демократія*. URL: https://traditio.wiki/Ален_де_Бенуа
15. Габермас Ю. *До легітимації через права людини / пер. з нім. М. Култаєвої, Л. Сотниченко. К.: Український філософський фонд, 1999. 62 с.*
16. Ковальчук В. Б. *Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці: моногр. Логос, 2011. 392 с.*
17. Манен Б. *Принципы представительного правления / пер. с англ. Е. Н. Рощина; науч. ред. О. В. Хархордин. СПб. : Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. 323 с.*
18. Скрипнюк О. В. *Демократія: Україна і світовий вимір: (концепції, моделі та суспільна практика)*. К., Логос. 2006. 368.
19. Розанвалон П. *Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / пер. з фр. Є. Марічева. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 287 с.*

REFERENCES

1. Sevriukov D. *Mifichna pryroda narodnoho suverenitetu*. [The mythical nature of popular sovereignty]. Ukrainskyi naukovyi zhurnal «Osvita rehionu». 2016. No. 3. URL: <http://social-science.com.ua/article/1379>.
2. *Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: U 7 t.* [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language: At 7 Vol.] / Redkol. O. S. Melnychuk (holov. red.) ta in. K.: Nauk. dumka, 1983. T. 4: NP / Uklad.: R. V. Boldyriev ta in.; Red. tomu: V. T. Kolomiets, V. H. Skliarenko. 2003. 656 s.
3. *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.)* [Great interpretative dictionary of contemporary Ukrainian language (with additional and additional materials)] / Uklad. i holov. red. V. T. Busel. K.; Irpin: VTF «Perun», 2005. 1728 s.
4. Mochulska M. Ie., Semkiv V. O. *Pravova doktryna v kontynentalnii pravovii systemi: monohrafiia* [Legal doctrine in the continental legal system: monograph] / M. Ie. Mochulska, V. O. Semkiv. Lviv: Svit, 2015. 432 s.
5. Russo Zh.-Zh. *Ob obshchestvennom dohovore, yly Pryntsypy polytycheskoho prava*. [On a Public Contract, or Principles of Political Law]. Polytycheskye sochyneniya: traktaty / per. s fr. K.: Dukh i Litera, 2000. S. 153–284.
6. Konstan B. *Pryntsypy polytyky*. [Principles of politics]. Klassycheskyi frantsuzskyi lyberalizm: sb. M.: Rossyiskaia polytycheskaia entsyklopedyia, 2000. S. 23–262.
7. Esmen A. *Obshchye osnovanyia konstyutsyonnoho prava* [General grounds of constitutional law] / per. s fr.; pod red. V. Deriuzhynskoho. SPb.: Yzdanye O. N. Popovoi, 1897. 357 s.
8. Diuhy L. *Konstyutsyonnoe pravo. Obshchaia teoriia hosudarstva* [Constitutional law General theory of the state] / per. A. Yashchenko, V. Krasnokutskoho, B. Syromiatnykova; pre-dysl. P. Novhorodtseva. M.: Typohr. T-va Y. D. Sytyna, 1908. 671 s.
9. Oryu M. *Osnovy publychnoho prava* [The basics of public law] / per. s fr.; pod red. E. Pashukanysa, N. Cheliapova. M.: Yzdatelstvo kommunystycheskoi akademyy, 1929. 760 c.
10. Shevchuk S. *Osnovy konstyutsiinoi yurysprudentsii* [Fundamentals of constitutional jurisprudence] Kharkiv: Konsum, 2002. 296 c.
11. Khart Kh. L. A. *Kontseptsiia prava* [The concept of law] / per z anhl. N. Komarova. K. : Sfera, 1998. 236 s.
12. *Federalyst. Polytycheskye esse A. Hamyltona, Dzh. Medysona y Dzh. Dzheia* [Federalist Political essays by A. Hamilton, J. Madison and J. Jay] / per. s anhl.; pod obshch. red., s predysl. N. N. Yakovleva, komment. O. L. Stepanovoi. M.: Yzdat. hruppa «Prohress»«Lytera», 1994. 568 s.
13. Barber B. *Sylna demokratiia : polityka uchasnytskoho typu. Demokratiia : antolohiia* [Strong Democracy: Participatory Type Politics] / uporiad. O. Protsenko. K.: Smoloskyp, 2005. S. 254–262.
14. Alen de Benua *Reprezentatyvna i partysypatyvna demokratiia*. [Representative and participative democracy] URL: https://traditio.wiki/Alen_de_Benua
15. Habermas Yu. *Do lehitymatsii cherez prava liudyny* [To legitimize human rights] / per. z nim. M. Kul'taievoi, L. Sotnychenko. K. : Ukrainskyi filozofskyi fond, 1999. 62 s.
16. Kovalchuk V. B. *Lehitymnist derzhavnoi vlady v pravovii teorii ta derzhavno-pravovii praktytsi: monohr.* [Legitimacy of state power in legal theory and state-legal practice: monogr.] Lohos, 2011. 392 s.
17. Manen B. *Pryntsypy predstavitelnoho pravleniia* [Principles of representative government] / per. s anhl. E. N. Roshchyna; nauch. red. O. V. Kharkhordyn. SPb.: Yzd-vo Evropeiskoho un-ta v Sankt-Peterburhe, 2008. 323 s.
18. Skrypniuk O. V. *Demokratiia: Ukraina i svitovi vymir: (kontseptsii, modeli ta suspilna praktyka)*. [Democracy. Ukraine and the World Dimension: (concepts, models and public practice)]. K., Lohos. 2006. 368.
19. Rozanvalon P. *Demokratychna lehitymnist. Bezstoronnist, reflektivnist, nablyzhenist* [Democratic legitimacy. Impartiality, reflectivity, proximity] / per. z fr. Ye. Maricheva. K.: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2009. 287 s.

Дата надходження: 05.04.2018 р.